

ՀԵՉԱԿ

ՎԵՐՋԻՆ

ՄԵԾ ԳԵՊԵՐԸ

Եթե սուլթանի կառավարութիւնը երգվել է իր Մուհամմետի անունով չը թողնել որ ցամաքէ հայերի արեան գետակները Հայաստանում, այժմ այլ եւս պատմական իրողութիւն է յայտնվում, որ հայն էլ վաճել է այդ արեան հոսանքով գծել այն ուղին, որ նրան տանում է դէպի իր մարդկային ու քաղաքացիական իրաւունքների ձեռք բերելու նպատակակէտը, որ նրան տանում է դէպի իր ազատութիւնն ու ինքնուրոյնութիւնը: Օձի պէս փաթաթված հայերի վերքերով լի մարմնով սեղմելով ու խեղդելով նրան իր պաղ, զօրաւոր օղակում, այդ նախաճրհեղեղան բռնապետութիւնը դրանով միայն աւելի է փութացնում զոհի ազատվելու ձգտման իրագործումը: Արիւն կարնում, արիւն կ. Պօլսում, արիւն Տարօնում, արիւն Զէյթունում, արիւն կեւտարիայում, արիւն Խողզատում, մեծ ու մանր յուզումներ ու խռովութիւններ խարբերում, Արաբկերում, Մարդուանում, Ամասիայում և մի շարք ուրիշ քաղաքներում, գլխովին անհաշար ձերբակալութիւններ ամբողջ Հայաստանում, և այդ ամենի հետ միասին բաղմամբիւ նահատակներ, անձնուրաց կռուողներ, անմեղ զոհեր — ահա թիւրքաց Հայաստանի պատմութիւնը վերջին երեք տարւայ ընթացքում: Մեր նորագոյն պատմութեան այդ արիւնալից, տանջալից էջերը թողնում են սարսուռ, ծանր տպաւորութիւն, բայց միեւնոյն ժամանակ նրանք կրթիչ են, նրանք մի ժողովրդի վերակենդանութեան ճիգերն են, նրանք այդ բնական ձգտումների արդիւնք են եւ հէնց այդ պատճառով փառաւոր են, թէկուզ տատակէ պսակով զարդարեն հայ ժողովրդի ճակատը: Աւելի եւս. այդպիսի էջերը բնական արդիւնք են իրերի պատմական ընթացքի, նրանք պատրաստված են հայ ժողովրդի կենսի իրական պայմանների ազդեցութեամբ, նրանք անխուսափելի են հայկական իրականութեան մէջ, նրանք առաջացած են պատմականօրէն հայ ժողովրդի կենսական հանգամանքներից, դրութիւնից, նրա տնտեսական, հասարակական ու քաղաքական կացութեան պայմաններից: Եւ այդ բոլոր իրողութիւնների շնորհով հայ ժողովրդային ընդհանրութեան աչքերը բացվել են, ինքնաճանաչութիւնն արթնացել է, ինքնապաշտարանութեան ոգին սկսել է գործնականապէս արտայայտվել և իր պատմական հլու հնադանդութիւնը, իր

անցեալ խուլ ու մուկ անկարողութիւնը նա անդառնալի կերպով թաղել է պատմութեան գերեզմանում: Նա անցել է այլ ևս նոր ճանապարհի վրա, որտեղ նրան բերել զրել է կենսի պատմական ընթացքը, որով նա սկսել է առաջ գնալու ճիգեր թափել իրերի անշեղ տրամաբանութեան ազդեցութեամբ, որտեղից նա այլ ևս չէ կարող խոյս տալ և որտեղ չէ կարող մնալ անշարժ: Նա պէտք է ջանայ առաջ գնալ — դա է նրա փրկութիւնը. եթէ նա մնաց անշարժ, եթէ նա նահանջեց — կորած է:

Այդպէս է այժմ հայ ժողովրդի պատմական բուռն: Իրերի վիճակի աւելի ու աւելի բարդվելը, ժողովրդի դրութեան աւելի ու աւելի ծանրանալը, կառավարութեան հալածանքների աւելի ու աւելի վայրենի, յախուռն կերպարանք ստանալը — այլ եւս ճակատագրական են դարձել յուզումների, կռիւների, ընդհանրութեան երեւոյթները Հայաստանում և հայ յեղափոխական գործի աւելի ու աւելի ընդարձակ ծաւալ առնելը: Չասենք, թէ ինչու շարժումները մասնակի են, չասենք, թէ ինչու նրանք իբր անշատ են մէկը միւսից — դա՛ սենեկային տրամաբանութիւն է, դա՛ Հայաստանի իրերի վիճակի անգիտութեան թեւադրութիւն է, դա՛ յեղափոխական շարժման անհամակարգութեան խօսք է: Շարժումները, թէեւ առերեւոյթ մասնական, բայց ներքնապէս սերտ կերպով կապված են միմեանց. թէեւ առերեւոյթ անջատ, բայց իրանցից կաղմում են մի երկայն շարք, որոնք միասին առնված կաղմում են հայկական յեղափոխութեան առաջին տարիների դէպքերը: Ընդհանուր ապստամբութիւնը կարող է ծագել միմիայն այդպիսի մի շարք դէպքերից յետոյ՝ իբրեւ դրանց հետեանք: Մասնակի շարժումները ոչ միայն ստեպ-ստեպ ցնցում են Խւրդային, ոչ միայն կարեւոր ու անհրաժեշտ են ընդհանուր ապստամբութեան համար ժողովրդին ու իրերի վիճակը տրամադրելու, այլ և նրանք պատմականօրէն անխուսափելի են մի ժողովրդի մէջ, որ ոտք է կոխում յեղափոխական ուղիի վրա: Պէտք է թողնել այնպիսի սոփեստական առարկութիւնները, որոնք անկեղծ յեղափոխականի բերանում կարող են շատ խորթ հնչել բանի որ նրանք, այդ առարկութիւնները, սրտի բաժինն են դարձել միայն ինքնակոչ յեղափոխականների, այն է ղիմակաւորների համար, որ այդպէս են խօսում իրանց փաստակարութիւնը, պարագիտիզմը (օտարակերութիւնը), անգործութիւնը ծածկելու նպատակով: Պէտք է թողնել այդպիսի օտարոտի առար-

կուլթիւնները, որոնց հեղինակն ու ծաղկում են հայկական իրականութիւնը, իրերի ընթացքի զօրութիւնը, ժողովրդի կրած տառապանքները: Պէտք է թողնել այդ ֆրաղաբանութիւնները և հաշիւ տեսնել իրականութեան, փաստերի հետ, որոնք ամեն-մի քայլափոխում հայ ժողովրդին գրգռում են կառավարութեան դէմ, պատճառ տալիս նրան շարժվելու կամ ինքնապաշտպան լինելու, առիթներ, որոնց համար մի յեղափոխական կազմակերպութիւն միշտ պէտք է պատրաստ լինի, եթէ նա իսկապէս յեղափոխական է, թէկուզ այդ առիթներում նրան վիճակվէ զրկանք, հալածանք, նահատակութիւն: Նոյն իսկ այդ մի յալթանակ է նրա համար. նոյն իսկ այդ փաստը, կառավարութեան ոյժերի դէմ կուսելու փաստը, մի յալթանակ է ի հայ ժողովրդի պատմութեան մէջ: Նոյն իսկ այդ կուլթիւնը, այդպիսի իրողութիւնները, որոնք այսօր կազմում են մի երկայն շարք, ինքն ըստ ինքեան գրաւական են, որ հայ ժողովուրդն ընդունակ է եւ կարող է անել նաեւ աւելի ընդարձակ, ընդհանուր շարժումներ: Հարկաւոր է միայն յեղափոխական աշխատութիւն, տոկոսն աշխատութիւն և միշտ՝ աշխատութիւն:

Հայ յեղափոխական շարժումների շարքն անցան անցեալ տարւայ վերջերը և այս տարւայ առաջին թրււերում նախ Կեսարիան և ապա Եօղղատը ևս և այնուհետև իրանց կարեւոր դէպքերով՝ Մարզուանն, Ամասիան և այլն. . . Այդ վերջին կարեւոր դէպքերի առիթը արդէն տաճիկների յայտնի՝ «յայտարարութիւններն» էին, որոնք մի շարքով մէջ զարմանալի աջողութեամբ ու յանդգնութեամբ, անհաւատալի արագութեամբ հաղթաւոր օրինակներով փակցված էին Փոքր Հայքի բոլոր քաղաքներում պատերի վրա, որպէս և Կեսարիա և սրա շրջակայքը: Մեր ընթերցողներին արդէն յայտնի է «Հնչակի» անցեալ տարեշրջանի № 9-ից այդ տաճական երկու «յայտարարութիւնների» գրգռիչ բովանդակութիւնը: Զենարան ունենալով իրան թիւրք ժողովուրդային խաւար ընհանրութեան տգիտութիւնն ու աղքատութիւնը, իրան ոյժ համարելով նրա կրօնական անհամբերողութիւնը, մոլեռանգութիւնը, նրա բարբարոսական կրքերն ու զբաղումները, թիւրք կառավարութիւնն առաւել կամ պակաս վստահութեամբ անխնայ կռիւ է մղում հայ յեղափոխականների դէմ մասնաւորապէս և հայ ժողովրդի դէմ ընդհանրապէս: Եւ այդպիսի պարագաներում, երբ միեւնոյն ժամանակ հայ յեղափոխական ամեն-մի շարժում մի նոր սպառնալիք է յայտնվում թիւրք տէրութեան գերիշխանութեան դէմ հայերի նրկատմամբ, հասկանալի է սուլթանի փոքրաւոնների սարսափը նոյն իսկ տաճիկներին կողմից թիւրք ժողովրդին ապստամբութեան կոչող «յայտարարութիւնների» երեւան գալուց: Զգալով, թէ ինչպիսի խորը տալաւորութիւն կարող են թողնել թիւրք ժողովրդի վրա նոյն իսկ իր ազգի մեջից բարձրացող այդպիսի ձայները, կառավարութիւնը յիմար չը գտնվեցաւ. այդ «յայտարարու-

թիւնների» հեղինակ ուղեց հռչակել հայ յեղափոխականներին և շտապեց թիւրք խուժանին գրգռել հայերի դէմ մի կողմից, մինչդեռ միւս կողմից անվերջ ձերբակալութիւններ անել հայերի մէջ: Ուշագրան այն է, որ Կեսարիայի թիւրք խուժանի մօտ գտնվել են մեծ քանակութիւն զէնքեր իրանց բոլոր պարագաներով, որ ակնյայտի կերպով ապացուցանում են, թէ դրանք նրան մատակարարված են եղել մի կարող ու ինքնատէր ձեռքով — կառավարութեամբ: Կառավարութեան մասնակցութիւնը Կեսարիայի հայերը կոտորելու մէջ, որ իբր տեղի ունեցաւ թիւրք խուժանի յայտնի մասի կողմից, արդէն այդ փաստով ուղղակի ապացուցվում է: Կառավարութիւնը սակայն այդ դէպքում էլ յիմար չը գտնվեցաւ. մի կողմից դրդելով թիւրք խուժանին հայերի դէմ միւս կողմից նա սկսաւ ձերբակալութիւններ անել թիւրքերի մէջ իբր թէ նրանց գրգռումը զսպելու ու խաղաղութիւնը վերականգնելու համար: Բայց իրավեկ մարդը տեսաւ, որ կառավարութիւնը ձերբակալում էր այն թիւրքերին, որոնց մասին կասկած ունէր, թէ կառավարութեան դէմ են, և այդպիսով այդ թիւրքերին բաղդակից էր դարձնում հայ հարիւրաւոր ձերբակալվածների հետ:

Նշանակելով Կեսարիայի մեծ արիւնահեղ դէպքի վարագոյրով ծածկված այդ կողմերը, տեսնենք այժմ էթ ինչ դեր խաղացին հայերն այդ մեծ խռովութեան մէջ: Թիւրք կառավարութեան անթիւ ձերբակալութիւնները, ամեն տեսակ բռնութիւնները, հալածանքներն արդէն վերջին ծայր գրգռել էին նրանց, մի գրգռում, որ բուն կուլից մի բանի օր առաջ արդէն տեղի էր տալիս մասնակի միջադէպերի: Թիւրք խուժանի պատրաստութիւնները հայերի վրա յարձակվելու և կառավարութեան ակնյայտի մասնակցութիւնն այդ գործում, աւելի եւս գրգռեցին հայերին. ինքնապաշտպանութեան պատրաստութիւնն այդ հաւանական յարձակման դէմ այլ եւս դարձաւ նրանց, որպէս եւ յեղափոխական կազմակերպութեան սուրբ ու նուիրական պարտականութիւնը: Այդ բոլորը վերջացաւ թիւրք խուժանի յարձակումով ու աւերով և ոչ պակաս կատաղի պատասխանով դրանց դէմ հայերի կողմից, և հարիւրաւորներ ընկան երկու կողմից էլ: Կռիւլ մեծ էր. . . Իսկ կառավարութեան «խաղաղացող» զօրքերը. — նրանք այդ ժամանակ ճանապարհի վրա էին դէպի կուլ տեղերը և հասան այնտեղ երբ կուլ դաշտում միայն. . . արեան մէջ դիակներ էին թաւալվում. . . Այդպէս էր դէպքն իր մերկ ճշմարտութեամբ: Այսպէս, Կեսարիան և Եօղղատն էլ ոռոգվեցան իրանց հայ որդիների արիւնով և իրանց նշանաւոր արիւնալից էջը գրաւեցին մեր պատմութեան մէջ, իրանք էլ իրանց կողմից օրինակ հանդիսանալով հայ սարուկ ժողովրդին և նոր զարկ տալով յեղափոխական մտքին ու գործին:

Թ Վ Թ Ա Կ Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

ՆԱԽԱՆՆԵՐ ԹԻՒՐ-ՔԻՆՏԵՅ

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՄԵՅ ԴԵՊՔԸ.

ՏԱՃԿԵՐԷՆ ԳՐԳՌԻՉ ԾԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԻՔ. — ՄԵՇՄԱ-
ԹԻՒ ԶԵՐԲԱՆԱԼՈՒԹԻՒՆԻՔ. — ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆԻՔ. — ՄԵՇՄԱՐԻՒ-
ՆԱՀԵՂ ԿՈՒԻՒ Ի ԿԵՍԱՐԻԱ. — ՇՓՈ-
ԹՈՒԹԻՒՆ. — ԱՐԻՒՆԱՀԵՂ ԿԸ-
ՌԻՒ Մ՝ ԱԼ Ի ԵՕԶՂԱՏ.

Գաղատիա, 14 փետրուար 1893.

Արդէն ձեզ յայտնի են կառավարութեան վերջին տեսններս բռնած ընթացքը, թէ ինչպէս նորանոր հա-
լածանքներ, նորանոր ճնշումներ կը տեղային ամբողջ
Կիլիկիոյ եւ փոքր Հայքի հայ ժողովրդեան գլխուն. ժո-
ղովուրդը ահաբեկող ու սարսափահար անող դէպքեր
անպակաս էին եւ կը շարունակուին նոյնութեամբ: Նա
որ լըծօրէն կը դիտէր սա վիճակը, չէր կարող չը նկա-
տել թէ ինչպէս ժողովուրդը աւելի եւս կը գրգռուի
ու կը կատաղի, բողբոջ ձայները աւելի եւս բարձր ու հա-
մարձակ կը լսուէին: Ժողովրդեան համբերութիւնը այլ
եւս հասած էր: Մտածող ու փոքր ինչ հեռատես մար-
դուն համար դժուար չէր նախագուշակել թէ այսպի-
սի պարագաներու մէջ ընդհարում մը անխուսափելի է:
Եւ նա տեղի ունեցաւ, մինչեւ իսկ աւելի շուտ քան
կը կարծուէր: Գորա պատճառն ալ հետեւեալ հանգա-
մանքներու մէջ պէտք է փնտռել: Արդին ժամանակնե-
րըս թուրք հասարակութեան մի մասին մէջ կը տես-
նուէր մի բացարձակ համակրութիւն դէպի հայերս եւ
անբաւականութիւն ու թշնամական տրամադրութիւն
դէպի թուրք կառավարութիւնը: Իրաւ է, թուրք հա-
սարակութեան միւս մեծագոյն մասը այս կամ այն աղ-
ղեցութեան տակ թշնամաբար կը վերաբերէր թէ դէպի
հայերս եւ թէ դէպի մեզ համակրող թուրքերը. սա-
կայն այն հանգամանքը, որ թուրքերի մէջ մենք ունինք
համակրողներ, թէեւ թուով փոքր, բաւական էր հայուն
աւելի սիրտ տալու ու աւելի վստելու համար: Այլ եւս
հայն առիթին կը սպասէր իր ձայնը բարձրացնելու եւ իր
արդար իրաւունքները պաշտպանելու համար: Այդ ա-
ռիթն ալ շատ չուշացաւ: Գիտէք արդէն թուրքերէն
յայտարարութիւններու երեւան գալը փոքր Հայքի բո-
լոր քաղաքներուն մէջ միաժամանակ: Ահաւասիկ նոյն
այդ յայտարարութիւնները բերին առիթը: Զուեռարի
սկիզբն էր ուրբաթ օր մը: Առաւօտուն կանուխ Կե-
սարիոյ եւ տեղոյս գիշերապահք կը տեսնեն թէ ա-
մեն հրապարակի, պանդոկներու, կառավարութեան պա-
լատի եւ կառավարութեան պաշտօնէից տներու պատե-
րուն տաճիկներէն գրեթով թղթեր փակցուած են: Ան-
միջապէս տեղակային կիմացնեն խնդիրը. վերջինս սար-
սափած թէ մի գուցէ շիթթութիւն ծագէ թրքաց կող-
մանէ, կը հրամայէ շուտով առանց մեկուն կարգալու
ժամանակ տալու բոլոր թղթերը ժողովը: Իսկոյն կը
կատարուի հրամանը եւ 200-էն աւելի յայտարարու-
թիւններ կը ժողովուին: Տեղակալը կը զարհուրի անոնց
բովանդակութենէն, եւ միանգամայն կը կորցնէ գլուխը

եւ ինչ անելիքը չիմանար, երբ բոլոր հայաբնակ ու
տաճկաբնակ գիւղերէ ու քաղաքներէ ոստիկաններ կը
շտապեն դէպի նա նոյնպիսի յայտարարութիւնների օրի-
նակներով որ գտած էին պատերուն փակցուած: Փոքր
ինչ ուշքի գալով տեղակալը կը հրամայէ միեւնոյն
ժամանակ հեռագրով իմաց տալ սուլթանին եղելու-
թիւնը: Սուլթանը հեռագրով կը հրամայէ գործը շու-
տով քննել ու հետեւանքներու մասին իրեն հեռագը-
րել: Այդ նպատակով ալ Պոլսէն կուղարկեն երկու էս-
քէր փաշաներ, որոնք հետեւին առնելով Գաղատիոյ
կուսակալն ու անկիլիական հիւպատոսն կոգան Կեսարի-
այ: Ասոնց առաջին գործը կը լինի 500-էն աւելի ան-
ուանի հայեր ձերբակալել Կեսարիայէն եւ շրջակայքէն:
Այս բաղմամբիւ ձերբակալութիւններէն հայ ժողովուր-
դը կը սկսի յուզուիլ: Այդ յուզումը աւելի եւս կը սաստ-
կանայ, երբ կը լսուի թէ ինչ տեսակ անտանելի տա-
նաւաց կենթարկուին այդ բանտարկուածներն, մա-
նաւանդ անոնք, որոնց վրա փոքր ի շատէ կասկածներ
կան: Իսկ երբ բանտարկուածներէն մին՝ Ռուբէն
Ճէվահիրճեան անուն՝ չը կարողանալով դիմանալ
այն վայրենի տանջանքներուն որ կուտան իրեն, կը սկսի
մի առ մի թուել քաղաքին յեղափոխական կարծու-
ած հայերուն անունները եւ երբ այդ առթիւ կը սկսուի մի
ամբողջ շարք նորանոր ձերբակալութիւններ, ժողովուր-
դը այնպէս կը կատաղի, որ կառավարութեան համար
այլ եւս պարզ կը լսայ թէ հայերուն կողմանէ շիթթու-
թիւններ կրնան ծագիլ: Կառավարութիւնը կուզէ այդ
բանին առաջն առնել եւ ատոր միջոց կը գտնէ հե-
տեւեալը. կըսկսի թուրք խուժանը գրգռել հայոց դէմ:

Այստեղ եւ այնտեղ կը սկսին փոքրիկ ընդհա-
րումներ տաճիկներու եւ հայերու մէջ, շուկաներու, փո-
ղոցներու մէջ հայերն ու թուրքերը միմեանց պատահած
ժամանակ կուի կը բռնուին: Այդ ժամանակները կը
ձերբակալուի Անտօն Ռշտունի, հնչակեան,
որի տուած պատասխանները հարցաքննութեան ժամանակ
կայծակի արագութեամբ կը տարածուին հայերու մէջ եւ
անոնց նոր սիրտ ու նոր եռանդ կը ներշնչեն

Երբ Ռշտունին միւս բանտարկեալներու նման
հարցաքննութեան կը կանչուի, յանդգնութեամբ կը պա-
հանէ: «Ի դուր կը կարծէք թէ այսպիսի միջոցներով
ձերբակալութեամբ, հալածանքներով պիտի յաջողիք գործը
խեղդել. չնչոր Կուսակցութիւնը եւ անոր ետեւին ժողո-
վուրդը վճռած են մինչեւ մահ դատել իրենց վրայ: Եւ
իրագործման համար, իսկ երբ կուսակալն կատաղած կը
հարցունէ, թէ որոնք են ձեր պահանջներ ըսածը, նա
կը պատասխանէ. «Մենք կուզեմք ազատ ազրիլ կուզեմք
որ աշխատաւոր ժողովրդեան համար նպաստաւոր օրէնք-
ներ ըլլան, որ նա ազատուի այլ եւս բռնակալու-
թեան ճիրանէն եւ ձեռք բերէ քաղաքական ազատ
կացութիւն. . . .» Այլին կատաղած կը հրամայէ լռել,
իսկ սա աւելի եւս բարձրացնելով իր ձայնը, կըսէ. «Ես
կը լռեմ, բայց մեր ետեւը հարիւրաւոր սպառազէն հը-
րոսակներ կան, որոց լռեցնել նոյնքան դիւրին չը պիտի
լինի ձեզ համար. նոքա կը ստիպեն ձեզ մինչեւ վերջ լը-
սել մեր պահանջները եւ կատարել անոնք.» եւ ապա դառ-
նալով դատաւորների շարքի մէջ գտնուող զօրական տե-
ղակալին կըսէ. «Իսկ դու որ այսօր իբրեւ կառավարու-
թեան շահերուն ջատագով հարցեր կառաջարկես ինձ,

դու ինքդ մէկը չես կառավարութեան կողմնորոշմանը. դու չես որ ինձմէ 800 հատ արծաթ մեծիտ առնելով, փոխարէնը 800 հատ հրացանի փամփուռներ տրւիր. տեղակալը կը պապանձուի: Ռշտունին շլթա-
յակապ դուրս կը տանեն: Բայց զօրական տեղակալը հան-
գստանալ չը կրնար: Ռշտունին «վերացնելու» միջոցներին կը դիմէ եւ կը յաջողի ծառայողներին միջոցաւ թու-
նաւորել զայն: Բարեբաղդաբար կուսակալին ժամանա-
կին լուր կը տրուի եւ բոլորներու օգնութեամբ կա-
ղատեն զինքը մահու ճանկերէն, թէ եւ անկէ ետք կառավա-
րութեան ծիրանը նետելու համար: Այս բոլորը կիմանայ
հայ ժողովուրդը: Եւ երբ կառավարութեան կողմէն նո-
րէն գրգռեալ տաճիկ հասարակութիւնը կը յարձակի
հայերու տներու ու այգիներու վրայ եւ կողէ կրակի տալ
հայերը կատաղի կերպով կը դիմադրեն. կը դիմադրեն
կրկին զարմանալի արիութեամբ թուրք խուժանին, երբ
վերջինս կը յարձակի եկեղեցեաց վրայ, կաւերէ, կը կողոպ-
տէ, կանանց զարդերը կը խլէ: Տեղի կունենայ մի սար-
սափելի կռիւ որ կը տեւէ երկար ժամեր. հարիւրաւոր
դժակներ գետինը կը ծածկեն. առայժմ սպանուածնե-
րու ճշգր. թիւը յայտնի չէ. յետագային կը գրեմ:

Թէ հայերէն, թէ թուրքերէն բաղմամբիւ ձերբա-
կալութիւններ եղած են. կրտսն որ գլխաւորները Պո-
լիս պիտի զոհեն եղեր: Իսկ հայերու վրայ յարձակուող
թուրքերու մօտ կը գտնուին 6-700 հրացան, որոյ մա-
սին պատահմամբ կիմանայ ժողովուրդը:

Տերէվների վարդապետը ձերբակալուած է. մեծ
խուզարկութիւններ եղեր են վանքին մէջ:

Առաւելարութիւնը տեսնելով որ գործն ահագին
ծաւալ կընդունի՝ այժմ կաշխատի հայերն հանգստացը-
նել «խոտանալով» անոնց կրած նիւթական փաստերու
փոխարէնը վարձատրել: Առաւելարութեան պաշտօնեաները
ինչ ընկելները չեն գիտեր. իրենց ձեռքով իրենց հա-
մար ծուղակներ են լարած:

Ղարութիւնը դեռ ծանր ու շփոթ է: Թէ հայերը եւ
թէ թուրքերը փոխանակ հանգստանալու օրէ օր աւելի եւս
կը յուզուին: Ամեն բոլի կարելի է նորանոր ընդհա-
րուանել սպասել: Տեղական կառավարութիւնը միանգա-
մայն անզոր է այս անկարգութիւններուն վերջ տալ
իսկ Պօլսոյ կառավարութիւնն ալ մինչեւ այսօր ոչ մի
կարգադրութիւն արած չէ, բացի այն ու իրաւաբաններ
որ հեռախօսութեամբ խորհուրդ կը տան խաղաղութիւնը
պահպանելու: Բայց թէ որքան են այն միջոցները,
որոնցմով կարելի պիտի լիսի խաղաղութիւնը վերահաս-
տատել, այդ մասին լուծ են. կը կարծեն թէ եթէ այսօր
հարիւրաւոր մարդիկ ձերբակալեն ամեն բան պիտի վեր-
ջանայ. մինչդեռ քանի որ ժողովուրդի կենաց պայման-
ները մնան նոյնը, ընդհարումներ ու խռովութիւններ ան-
խուսափելի են. պարագաները կը ստիպեն զժողովուրդը
դիմել սոյն օրինակ միջոցներու իր արդար բողոքի ձայնը
վերջապէս լսել տալու համար. այս տեսակ բողոքներու մէջ
նա չի մտածեր անգամ թէ թշնամին իրմէ աւելի զօ-
րեղ է. նա գերադաս կը համարէ կռուելով մեռնիլ, քան
շարունակել իր ներկայ կացութիւնը: Տեսնենք ուր պի-
տի յանգի սա անել վիճակը:

Կեսարիոյ գէպերն իրենց արձագանքն ունեցան
Խօզրատի մէջ եւս: Հոն հայերու վիճակը նոյնչափ ծա-
նր ու անտանելի էր ինչպէս եւ ի Կեսարիա: Վերջինիս

գէպերու լուրը հոն հասնելով ամբողջ, որ մինչ այդ
խուլ կը բողոքէր, կը սկսի յուզուիլ: Թուրք կառավա-
րութիւնը անկարգութեան վախնալով կը գործադրէ իւր
միշտ այգորինակ գէպերու միակ ազատարար միջոցը,
այսինքն կաշխատի թուրք խուժանը գրգռել հայերու
դէմ. կը կրկնուին նոյն արեւնահոս տեսարանները, ինչ
ի Կեսարիայ, որովհետեւ հոն ալ հայուն այլ եւս համ-
բերելը անկարելի եղած է, հոն ալ հայն վճռած է
դիմել զէնքի օգնութեան: Թէ հայերու, թէ թուրքերու
կողմէն շատ սպանուածներ կըլլան: Սակայն աւելի ճիշդ
եւ մանրամասն տեղեկութիւններ այժմ անկարող եմ
տալ. կը թողում յետագային:

ԳԱՂԱՏԱՅԻ.

ՄԱՐՁՈՒԱՆԻ ՅՈՒՋՈՒՄՆԵՐԸ.

ԳՕԼԷՃԻ ՀՐԴԵՀԻ ԲԵՆՈՒԹԻՆԵՔ. — ԿԱԳԱՎԱՐՈՒԹԻՆԻ —

ՆԸՆ Է ԱՅՐԱԾ. — ԿԱԳԱՎԱՐՈՒԹԻՆԵՐ ԵՒ ՀԱՅ

ԲԱՆՏԱՐԿԵԼՈՅ ԿԱՆԱՅՔ. — ՅՈՅԱԳԻՄՈՒՄԸ

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՀԻՊԱՏՈՍԻՆ. — ՆՇԱ-

ՆԱՌՈՐ ՄԱՏՆԻՉԻ ՄԸ ՄԱՀՈՒԱՆ

ՊԱՏԻԹ. — ՆԵՐԿԱՅ ՎԻՃԱԿ.

Մարգուան, 28 փետրուար 1893.

Նախորդ թղթակցութեամբս ձեզ իմացուցի թիւրք
յեղափոխականաց կողմէն տաճիկներէն երկու տեսակ յայ-
տարարութեանց («Հնչակի» մէջ արդէն տպագրեալ ան-
ցեալ տարի, երբ նոյն յայտարարութիւնը ցրուած էին
Կիլիկիոյ եւ Սիրիայի ծովեզերեաց քաղաքները) ցրուիլը
եւ այդ պատճառաւ իւրաքանչիւր յայտարարութիւն
գէպերն եւ խառնաշփոթութիւնը. Սեբաստիոյ ԱՆԱՅ
պէ՛յ ԽՈՒՍՐԵՎ փաշայի 80 հրծեալ ոստիկան
զինուորներով տեղս ժամանելը. հայերու տունները շա-
րունակաբար խուզարկելն. բանտերու լեցուած ըլլալը
հայերով. Ամերիկեան գօլէճի վրայ եղած ծանր կաս-
կածները եւ խուզարկուիլն կառավարութեան ձեռքով:
Անկէ վերջ պատահած գէպերը, որ օրէ օր շատ
ծանր կերպարանք առնելու վրայ են, այստեղ կը գնեմ:

Սեբաստիոյ ամերիկեան հիւպատոսը, որ միեւնոյն
ժամանակ անգլիական է, տեղս ժամանեց յունուար 28-
ին: Քննութիւնները բանալով բաւական փաստեր հա-
ւաքել է որոնցմով կը հաստատուի խուսրեւ փաշայի
իր արբանեակներով գօլէճն այրած ըլլալը: Հիւպատոսի
այստեղ հասնելէն երկու օր վերջը խուսրեւ փաշան
գօլէճի գիշերապահը կը կանչէ իր մօտ եւ կը հարցնէ
թէ կրակի գիշերը գուրտէն գէպի այրուած շէնքի ներսե-
րը հետքեր կային: — Չը մոռնամ այստեղ մէջ բերելու որ
հրդեհի գիշերը, կրակը բռնկելէն հինգ վարկեան վերջը,
նոյն փաշան, տեղւոյս գայմագամը եւ ոստիկանապետը այր-
ուած շէնքէն 3-4 մեղր հեռաւորութեամբ գօլէճի պար-
տէկին պատը քակելով ներս կը մտնեն. այդ ատենը կե-
րեւի մոռցած էին (?) հարկ եղած քննութիւն-
ներն անելու: — Գիշերապահն ալ եղածին պէս պատ-
մելով կրսէ թէ «հետքեր կային այն կողմէն, որ կող-
մէն պատը քանդուած է», այսինքն փաշայի ներս մը-
տած տեղէն: Փաշան մեղմօրէն խօսելով կրսէ թէ «երբ
քեզի հարցուի, ըսէ որ հետքեր կային, բայց այդ
հետքերը կրակի ժամանակ այնտեղ հաւաքուած բաղ-
մութեան ոտքի տեղերն էին»: Վերջը հարցնելով թէ

Ք. ռ. համար այնտեղ գեղերապահ է, երբ այս վերջինը կը բացառուի, փաշան կը պատասխանէ թէ «գուն իմ ըսածիս պէս ըսէ երբ քեզի հարցունի, ես քեզի երկու ոտիկի ամսակա՛նաւ շուկային մէջ պէք ճի (պսճապան) կընեմ»։ Գիշերապահը դառնալով իր տեղը իրեն խօսուածները բառաւրբաւ կը պատմէ գօլէճի տնօրէնին։ Այդ խօսակցութեան կատարեալ ստուգութիւնը կը վերջանայ պարագաները։ Այսպէս ճարտը կը ծագի։ Ինչ գործ ունէին արդեօք խուսրեմ փաշան, գայմադամը եւ ոստիկանապետը, որ կրակը բռնկելէն առաջ յոյնի տան դուռը բանալ տալով ժամը ըստ թիւրքաց 5 եւ կէսին՝ ներս կը մտնեն, քանի մը վայրկեան վերջը կրակը կը բռնկի եւ ճիշդ այն ատեն ալ յիշեալ տան պարտեղը մտնելով պատը կը քանդեն եւ հրդեհի վայրը կերթան։ Քանի որ պատը կը բաժնուի յոյնի տան եւ գօլէճի պարտեղները, այդ մարդիկը ճիշդէն կարող էին գուշակել թէ գօլէճը հրդեհ պիտի լինի, որ վարկեան առաջ այդտեղ կը գտնուէին։ Եթէ առարկեն որ կրակը իմանալով փութացեր էին գալ զարմանքիս դարձեալ վերջ չի գտնէ թէ ինչո՞ւ գօլէճի դռնէն ներս եկած չէին... եւ միթէ կարելի է հինգ վարկեանի մէջ թէ հրդեհի մասին իմանալ եւ դալ թէ յոյնի տան դուռը հասնիլ եւ բանալ տալ եւ թէ պատը քանդելով ներս մտնալ։ Այս ամեն գործողութիւնները, կը կրկնենք, չափազանց ընտելու համար ըսենք թէ հինգ վարկեանի մէջ եղեր են. արդ ինչպէս կարելի է հինգ վարկեանէն կառավարութեան շէնքէն գօլէճի տեղը հասնել, այդ կարելի չէ։ Մինչդեռ ինչպէս կրցան մինչեւ իսկ պատն ալ քանդել տալ եւ հրդեհապայրն մինչեւ կրակը բռնկելէն ճիշդ հինգ վարկեան վերջ։ Մեր զարմանքի մի կարգ հարցերն աւելն են։ Միւս կողմէն եթէ այդ բոլորը պատահմունք է, հասարակական կառավարութիւնը քննութիւն չէր բանար որ ոճրին հեղինակները գտնուի. ինչո՞ւ արդեօք մինչեւ օրս իսկ քննութեան ձեռնարկած չէ։ Ինչո՞ւ արդեօք հրդեհի գիշերը տեղեղն գիշերապահը տանելով փութանակ ագոր մասին հարցաքննելու՝ ցրուած յայտարարութեանց մասին կը հարցունեն եւ կը ներշնչեն անոր ըսելու՝ թէ իբր տաքթօր չէր ի.բ. գօլէճի տնօրէնը, պատշաճ տեղ է եւ տուեր է այդ գիշերապահին որ ցրուի եւ իբր այդպէս ալ ըսած է ինքը՝ գիշերապահը, մինչ հրդեհի մասին գրեթէ միայն երկու երեք անշանակ հարցումներ ընելով կը բաւականան եւ երբ գիշերապահը դուրս կելնէր, խուսրեմ փաշան խօսքը քովիններուն ուղղելով կըսէ՝ «եանըջ օլտու, օպիրէր եաքմալը խիլէր» (օխալ եղաւ, միւսներն վառելու է՛ն)։ — Ինչ կը նշանակեն այդ խօսքերը...

Մինչդեռ կառավարութեան «քննութիւնը» այդպէս կը լսայն, միւս կողմէն միսիօնարը նոյն գիշերը քննութիւններ ընելով՝ գտած են որ յիշեալ յոյնի տան քովը գտնուած թուրքի մը տան պարտեղին մէջէն գեռ կը սխիս խորունկ ձիւնի վրա հետքերը մինչեւ հրդեհահալարը, այնուհետեւ հրդեհի տեղը գտնուած է կիրճի գանակ մ'ալ պատն ալ քանդուած, եւ ինչո՞ւ պատը քանդելով ներս կը մտնեն եւ ոչ կրակի բռնկուած տան դռնէն եւ այլն...

Իսկ ինչո՞ւ զարմանալ քանի որ մենք գիտենք այս պաշտ պօղոք կառավարութեան նոյնօրինակ գործերը։

Մեր մօրէն տակաւին չէ ելած Վանի հրդեհը, Զէյթունի պրոպիլը ծայրէ ի ծայր։ Մենք համոզուած ենք որ այս կառավարութիւնը ուրիշ ոչինչ չէ, եթէ ոչ հրդեհներու, աւաղակներու եւ ոճրագործներու գօմիթէ մը, իսկ ինքը Հաթիտ՝ պարագլուխ այդ քօմիթէին։ Ո՞վ է այդ վերջինիւն խուսրեմ փաշան։ Ասկէ 8-9 տարի առաջ լուսնային նշանաւոր աւաղակ մ'էր նա, որ ամբողջ նահանգին մէջ ահ ու սարսափ էր ձգած իր ոճիրներով ու աւարառութիւններով։ Իսկ այժմ փաշա է դարձած... Հագս Պաշայ Բերայի նախկին կառավարիչ Պահրի փաշան, մօրեղբայրը հանրածանօթ Մուսա պէյի, որ անմոռանալի յիշատակներ է թողել իր աւաղակութիւններով, ոճիրներով եւ այլ գոյնանման քաղաքործութիւններով եւ որ նախ խալիֆատի եւ այժմ ալ Վանի վալի նշանակուեցաւ։ Ինչո՞ւ հեռուները պըտտիլ նահանգին նախորդ վալին՝ Մեմուտէ պէյն առնենք։ Միայն Սերաստիպէն Սամսոն խճուղին շինելու համար աղքատ ժողովրդէն 6500 լիրա կոկորդը անցուցած է։ Ահա այսպիսիք են մեր երկրի սուլթանի ուղարկած բարենորոգիչ վալիները, կառավարիչները։

Սակայն դառնանք բուն խնդրոյն։ Հիւպատոսի այստեղ գալէն երկու օր առաջ բոլոր բանտարկելոց կիները կը դիմեն միւստայլու մուֆթին (ընդհ. դատախա՛ս), որ վալիի կողմէն, քննիչ ուղարկուած էր։ Երբ կիները բաղմունքով կառավարութեան դուռը կը հասնին, կոպիտ ոստիկանները փաշային խորհրդով թող չեն տար ներս մտնելու զենքերը վերցնելով ու ասելով. «Փաշայ էֆէնտին ինչի եօգ տըր խընըր քէֆիրէր, իչէրի կէլմէ-յէճէքսինիլ, սարայը պատմայա մը կէլտինիլ»։ (Փաշայ էֆէնտին հրաման չունի, անհաւասանք, ներս չը պիտի դաք, ապարանքը կոխելու եկաք)։ Այնքան ներս մըտնել աշխատելով կը պատասխանեն. «պիլմ փաշայ էֆէնտին իլէ իլիֆիլ եօգտըր, պիլ միւստայլու մուֆթին էֆէնտինիլէ արդուհալ վիրմէյէ կէլտիլ. նէ հաղընը վարտըր իչէրի պրամամայա. պուրասը հիւքիւմաթ տըր, քիմ խտէրսէ կիրէպիլիլ»։ (Մենք փաշայ էֆէնտինին հետ գործ չունենք, մենք ընդհանուր դատախազին աղերսաբէր մատուցանելու եկանք. ինչ իրաւունք ունիք ներս չը ձգելու. հոս կառավարութիւն է, ով որ ուզէ կրնայ մտնել)։ Ահա զգէս տեսնելով որ կ'են'ըլ յետ դարձնել անկարելի է հապաղըրուած լուր կուտան միւստայլու մուֆթին որ կառավարութեան շէնքի գիմնատուն մը կը բնակէր։ Երբ հոս հասնում էր, որ մէկ կիս բողբոջիւն առած բոլը բերէ։ Այնքան կընդգիմանան ասելով թէ մենք վստահութիւն չունինք ձեզ վրա եւ չենք կարող թող տալ որ մէնէ մէկը վեր գայ. ամենքս մէկէն պիտի գանք։ Ահա զայս բաւական ընդգիմունքներէ վերջ երկու կիս վեր կելնեն, բողբոջիւնը կուտան։ Միւստայիլու մուֆթին կարգաւոր մէկ քանի հարցումներ ուղղելէ վերջ կասէ. «Ես այս ձմեռ ժամանակ Սրվաղէն մինչեւ հոս եկեր եմ որ արգարութեամբ եւ որչափ կարելի է շուտով քննեմ այս գործը։ Ահա ասիկ (ցոյց տալով քովի սեղանի վրայ դրուած թղթերի կոյտը) այս է վրաքները ձեր էրիկներունն են։ Միայն թէ դուք ալ գնացէք ու ձեր մեծերուն (թաղ. խորհրդի անդամներուն ու հարուստներուն) ըսէք որ այս գործերը ընողներն ու հարուստներուն» ըսէք որ այս գործերը ընողներն ու հարուստներն են մեզի թող յանձնեն, անոնք գիտեն. հաւանակ պարագային մենք ստիպուած պիտի ըլլանք այս

անմեղները թող չը տալու: Տեսէք էֆենտիի արդար ու շուտափոյթ դատաստանը: Ինքն իսկ համոզուած լինելով բանտարկելոց անմեղութեան, յունուարի 3-էն ըսկըսեալ մինչ այսօր խոնաւ ու մութ բանտերու մէջ պահելէն ետքն ալ թող տալ չուզէր խեղճերը, անոր համար որ գործին բուն հեղինակները չէ կարողացած ձեռք ձգել: Այս դիմումէն վերջ բանտարկելոց կիները միահամուռ տեղս գտնուող ամերիկեան հիւպատոսին դիմեցին ընդարձակ աղերսագրով մը, խնդրելով որ իրենց այս թշուառ կացութիւնն իմացնէ ուր որ հարկն է:

Այլ լսեմք թէ հիւպատոսը գօլէճի այրուելու մասին տեղւոյն վրայ քննութիւններ բանալով մանրամասն տեղեկագիր մը ուղարկելու է ամերիկեան գեսպանին ի Վ. Պօլիս եւ այդ պատճառով խնդիրը Պօլսոյ հողի վրա փոխադրուելով՝ հիւպատոսն ալ տեղւոյս կառավարութեան հետ որ եւ է յարաբերութիւն ունենալ չուզէր:

Այսօր պարզուեցաւ որ հոս, ինչպէս եւ ամեն տեղ, այս բոլոր դժբաղդութեանց պատճառ կը լինէ հայազգի մատնիչներ: Սահակ Բագրատունի անուանեալ վատոգին իրեն համախոհ Շահպէտէրեան հաճի Բարսեղ դաւաճանին հետ միատեղ այս փորձանքները բերին մեր գլխուն: Ստուգուած է թէ այս մատնիչները իրենց անձնական ստոր շահերէ ու կիրքերէ մղեալ կառավարութեան ձեռքին կը գործիք գործած՝ զգարտած են բանտարկեալ անմեղները: Յիշեցինք որ այս Սահակը իբրեւ կասկածելի բանտը կը զրուի եւ այդ ժամանակ ամեն կերպ կաշխատէ համոզել խեղճ բանտարկեալները որ ըսեն — թէ եւ սուտ տեղը — որ յայտարարութիւնները ցրուողներն իրենք են եւ ատ ալ այն յուսով թէ այս միջոցաւ ներում կը ստանան ու կաղատուին: Քանի մը միամիտ հաճի գիւղացիներ թէ եւ ընկան այս ծուղակի մէջ, բայց վերջը հերքեցին նախկին ասածները յայտնելով, որ աղատութեան յուսով եւ Սահակի թելագրութեամբ ու նորա ճնշման տակ էր որ այդպէս սուտ խօսել հարկադրուեցան, մինչդեռ իրենք որ եւ է մասնակցութիւն չեն ունեցած այդ գործի մէջ:

Երբ կառավարութիւնը տեսաւ որ այս միջոցն ալ չը յաջողեց, աշխատեցաւ ամեն կերպ ապօրինի միջոցներով, նոյն իսկ սուտ վկաներով խնդիրը նետել հայոց վրա: Բայց ի զուր: Վրական, աչք չհարկ փաստերը կը հաստատեն որ զգարտութիւնը ցրուողները մօլաններն են: Ահաւորաբար իրենք մի քանին, նախ՝ երկու մօլաններու ձերբակալուիլն ի Հաճի-Վիւղ նոյն իսկ թղթերը փակցնելու ժամանակ, որու համար շատ մը արժանահաւատ անձեր, նոյն իսկ թուրքեր կը վկայեն, եւ սակայն այս մօլանները անմիջապէս արձակուեցան: Երկրորդ, շատ մը քաղաքներու մէջ տեսնուած է թէ նոյն յայտարարութիւններէն փակցուած են նաեւ մի-նարէներու արտաքին երեսին գագաթին մօտ, ճամփներու ներսը՝ իմամին յատկացրած տեղւոյն վրայ, ուր մօլաններէն դատ ոչ ոք կրնայ մուտք ունենալ: Ստոյգ աղբիւրէ իմացած ենք նաեւ թէ Ամասիոյ զորանոցին ներքին մասին մէջ, ճիշդ զինարանի դրան ճակատն ալ փակցուած է եղեր, ուր անկարելի է որ դուրսէն մէկը, մանաւանդ հայ մը ըրած լինի առանց զինուորներու գիտութեան, որովհետեւ միշտ դրան քով պահակներ կը սպասեն: Այսչափ ապացոյցներ ունենալով հանդերձ

կառավարութիւնը չուզէր թուրք յեղափոխական մարմին մը գոյութիւնը ճանչնալ ժողովուրդեան հանդէպ եւ կաշխատի թուրք հասարակութիւնը գրգռել հայ ժողովուրդեան դէմ՝ ամենքիս յայտնի նպատակով: Բայց հարկաւ որ նորան այդ միշտ չը պիտի յաջողի:

Ամսոյս 11-ին, շաբաթ օր ցերեկ ժամանակ, ուսկը վրիժի երեք հարուճներով սպանուեցաւ յայտնի լուսեւ-մասնիչ Սահակ Բագրատունին, որ բանտէն դուրս ելած ատեն կառավարութեան յայտնելու է թէ ճանապարհին որուն որ ձեռքը սեղմի ու հետը խօսիմ, ձերբակալեցէք, իբրեւ յեղափոխական: Սոյն մասնիչի գործերը արդէն վերը յիշեցինք, արդէն ինքն ալ շատերու առջեւ պարծանօք խոստովանած է իր մասնիչական գործերը, ըսելով միանգամայն թէ՛ ինքը մատնուած լինելով Շահպէտէրեանէ՛ հարկադրուած է ձեռք տալ ուրիշները: Թէ եւ այս տէնօրական գործի առթիւ 2-3 անձեր ձերբակալուեցան, սակայն գործին բուն հեղինակը ձեռք չէ անցած եւ քիչ տակէն կը ծիծաղի կառավարութեան ապուշութեան վրայ: Ժողովուրդը հայ թէ թուրք հրաժուանօք կը խօսի այս սպանութեան մասին: Այս դէպքը կառավարութեան վրայ սարսափ ձգեց. սպանութեան 10 օր վերջ 150 նոր զինուորներ ալ բերել տուաւ. սակայն զինուորներ բերել տվող «Եշխա» փաշան խիստ հրամանով ետ կանչուեցաւ Սեբաստիայ իր բարբարոս ընթացքով ժողովուրդը վերին ծայր գրգռման մէջ ձգած լինելուն համար. իսկ նոր եկած զինուորները հոս կը մնան, բայց այդ ոչինչ: Մեր ամենասրբազան իրաւունքները պաշտպանելու համար մենք պատրաստ ենք այդ զինուորներու հետ ալ չափուիլ, եթէ հարկը ըստիպէ. . . .

ԽԱՐԱԶԱՆ:

ՆԱՄԱԿ ԿԻԼԻԿԻՅԻՑԻՑ.

. . . 12 մարտ 1892.

Կիլիկիոյ ներքին կողմերէն ծանր լուրեր կը հասնին: Մարտը իրեն հետ բերաւ նորանոր հարստահարութիւններ, նորանոր տանջանքներ հայու գլխուն: Յայտնի է ձեզ որ մարտին կառավարութիւնը կը սկսի հարկերը ժողովել. այդ ամիսն յատկացուած է կենդանահամարի տուրքերուն: Յայտնի է ձեզ նոյնպէս, թէ ինչ տեսակ կարգեր են Թիւրքիոյ հարկային կարգերը. մի կենդանին, մի կալուածը երկու երեք ձեւի տակ տուրքերու կենթարկուի: Օրէնքով սահմանուած չափուն վրա ալ աւելացուցէք հարկաժողովի եկած պաշտօնեաներու կեղքութիւնները ի նպաստ իրենց անձնական քսակներու, անտան կը հասնին թէ ինչու շատ քիչ կը գտնուի հայ գիւղացի, որ պարտքերու տակ խրուած չըլլայ կամ ուղղակի կառավարութեանը կամ վաշխառու զրամատիրօ: Իսկ երբ գիւղացին անգամ մը ինկաւ թէ եւ անընչապ պարտքի տակ, նորան անհնար է այլ ևս աղատուիլ այդ պարտքէն: Իւ նոյն այդ կէտն է գլխաւորապէս որ կը շահագործեն կաշառակեր պաշտօնեաները: Կիլիկիոյ հայը բացառութիւն չը կազմէր այդ վիճակէն. ընդհակառակը նա՝ աւելի ևս կը նեղուի, քանի որ իր երկրի բնական պայմաններն իսկ աննպաստ են: Նա ունի մեծագուժար պարտքեր թէ կառավարութեան եւ թէ վաշխառուին միաժամանակ, եւ հիմա ու սարսափով կը սպասէ թէ երբ հարկ ժողովող պաշտօնեան գոհ կը

ղովուրդն անձանթ ու անձանաչ մի տարր էր այդ տեսակէտից: Բայց ընդհանուր դարգացման պատմական ընթացքի շնորհով անտեսական պայմանների աւելի զարգացումով կամաց-կամաց կազմվում են անտեսական նոր պայմաններ, առաջանում է մի միջին դասակարգ մի կողմից աւատական արեւականութեան եւ միւս կողմից այդ աշխատաւոր բաղմութեան միջեւ, այն է բաղաբային դասակարգ, ընդարձակվում են առեւտուրն ու արդիւնաբերութեան միջոցները, դրա շնորհով ընդարձակվում են քաղաքները, եւ աւատական կարգերի ներսերից, խորքերից սկսում է ծագել հասարակական նոր, առաջիններից տարբեր կազմակերպութիւն, տարբեր նիստ ու կաց: Աւատական կարգերն դնալով քանդում են: Քանդվելով, դրանց հետ սկսում է կորցնել իր նախկին հանրական նշանակութիւնը նաեւ գիւղը, սրա հետ գիւղական դասը, որ աւելի ու աւելի ժողովվում է քաղաքներում: Այդ փոփոխութիւնների շնորհով պահանջ է զգացվում հաղորդակցութեան միջոցների բարեկարգութեան, բացվում են խճուղիներ, սկսում է կանոնաւորութիւն ստանալ պատը, մարդկանց յարաբերութիւններն աւելի շատանում ու սերտանում են, զանազան վայրերի՝ առաջ միմեանց համար երբեմն անյայտ իսկ բնակիչները շփվում են իրար հետ, տեղի է ունենում յայտնի հասարակական, հոգեկան, մտաւոր փոխանակութիւն, և այլն — մի շարք պայմաններ, որոնք ժամանակի ընթացքում աւելի ու աւելի են զարգանում: Տնտեսական նոր պայմանների շնորհով ազատված լինելով իր նախկին ճորտական վիճակից, աշխատաւոր բաղմութիւնն այլ եւս ընդունում է հասարակական ինքնուրոյն նշանակութիւն, յայտնվում է ազգի արդէն մի որոշ մասը, որ հանրական գոյութեան կուրի մէջ արդէն ինքնուրոյն է:

Այդ բոլոր պայմանները միասին առնված՝ պատմական բեմի վրա հանեցին ժողովրդային ընդհանրութեանը: Այդ ժամանակից ժողովուրդը սկսաւ դառնալ ուսումնասիրութեան առարկայ գրականութեան մէջ, թէեւ սկզբներում այդ ուսումնասիրութիւնը զգալի կերպով շնչում էր աւելի ուսմանտիկական ոգով ու յափշտակութեամբ, քան յիշատի լուրջ ուսումնասիրութեամբ: Ամենակարճ ժամանակէն ընթացքում այդ ուսումնասիրութեան տեսլենցիան ստանում է մեծ նշանակաւորական զանազան ազգերի մէջ: Այդ դասը կանոնական ու բառասունական լուսնակների, հեռավորատական շարժումներ, անդ տալով ժողովրդին հասարակական պատմութեան մէջ, աւելի ուժգին զարկ են տալիս նաեւ այդ ուղղութեան և ի վերջոյ նշան դարձնում անհրաժեշտ: Քաղաքացէտ, իրաւագէտ, հրապարակագիր, սոցիոլոգ (հասարակարան), տնտեսագէտ, գրող, վիպագիր, բանաստեղծ — ամենքի գործունէութեան — իւրաքանչիւրին իր տեսակէտից — անհրաժեշտ պայմանն է սկսում կազմել ժողովրդային ընդհանրութեան զանազան խաւերը ձանաչելը, մտնելը նրանց կենցաղին, նրանց հոգուն, ուսումնասիրելն այն պայմանների, որոնցով շրջապատված են նրանք եւ այլն: Այդպիսով մարդկային հանրակեցութիւնն նախկինից բոլորովին տարբեր հասարակական պայմանների հասած լինելով ժողովրդային ընդհանրութեան հասարակական նշանակութիւնն այլ եւս ստացել էր այնպիսի բարձրութիւն ու կերպարան, որ նրա կեանքի ուսումնասիրութեան

թիւնը դարձել էր ամենագլխաւոր պայման մի տէրութեան համար — նրան, ընդհանրութեանը, կառավարելու համար, որպէս եւ վարիչ դասակարգերի համար — սրանց եւ նրա մէջ ծագած նոր տեսակ փոխադարձ յարաբերութիւնների շնորհով: Կառավարելու տեսակէտից պէտք էր ուսումնասիրել ժողովրդի կեանքը, որովհետեւ տնտեսական նոր պայմանները ստեղծել էին հանրակեցութեան նոր պայմաններ եւ ուրեմն այդ հանրակեցութեան կարգերի, օրէնսդրութիւնների, կառավարական միջոցների ու պայմանների նոր տեսակ կերպեր, որոնց նկատմամբ ժողովրդային ընդհանրութիւնն արդէն սկսել էր կազմել հասարակական մեկ ոյժ, մի նոր տարր, որ իր պատմական ձգտումներով եւ իր հասարակական նոր դիրքով ձեռք էր բերել իր ինքնուրոյն դերը հասարակական կեանքում: Նոյնքան անհրաժեշտ էր դարձել ժողովրդային ընդհանրութեան կեանքի ուսումնասիրութիւնը նաեւ վարիչ դասակարգերի, հասարակութեան բարձր շրջանների համար, որովհետեւ տնտեսական նոր կերպերը դրանց եւ ընդհանրութեան մէջ ստեղծել էին հասարակական նոր յարաբերութիւններ, որոնց շնորհով նրանք պէտք է շրջվէին միմեանց հետ. — միմեանց նկատմամբ այդ երկու կողմն էլ սկսան ունենալ հասարակական որոշ վերաբերութիւն, իրանց փոխադարձ քաղաքական-հասարակական գիրքով դէմ առ դէմ կանգնած լինելով պատմական բեմի վրա:

Ղրանք են պատմական-սոցիալական (հասարակական) հիմնապատճառները ժողովրդային կեանքի ուսումնասիրութեան ձգտման եւ դրա գրականութեան նախ մի քանի եւ ապա, ընդարձակվելով՝ բոլոր ճիւղերում: Այդ ուսումնասիրութիւնը հասարակական տեսակէտից այսօր յայտնվում է արդէն ամենաէական պահանջ մի հասարակութեան թէ տէրութեան, թէ վարիչ դասակարգերի եւ թէ նոյն իրան ժողովրդային ընդհանրութեան զանազան խաւերի համար:

(Կը շարունակվէ)

ԱԿՆ — ԵԱՆՑ:

Լ յ յ տ ե ս ա լ
բ ր օ շ ե լ ի գ ի ր ք օ Վ

ՍԵՀՄԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԷՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՖԵՐԴԻՆԱՆԴ ԼԱՍՍԱԼԻ.

Թարգմանութիւն.

ՄԵԿ ԱՌԱՋԱԲԱՆՈՎ

«ՀՆ2ԱԿ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՎԱՐԻՑ

ՆԻ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՊԱՏԿԵՐՈՎ.

Գինը 40 սանտիմ:

Յօլուստներ, թղթաւութիւններ, տեղեկութիւններ և թղթադրամ գումարներ ուղարկել հետևեալ հասցեով. —

Athènes. (Grèce). — M. Beniard. Poste restante.

Իսկ գրամական մանդատները — mandat — ուղարկել հետևեալ հասցեով. —

Eaux-Vives. (Suisse). — M. Daniel. Poste restante.

Լ թ է ն ք .

Հայկ սիւան աղատ սուպրան.